

B. A. II SEM

अनुचलन आणल वलचलन व
सलमलजलक नलरुतुरण

सामाजिक अनुचलन, विचलन आणि सामाजिक नियंत्रण

- व्यक्ती जेव्हा प्रमाणकानुसार वर्तन करतो तेव्हा त्या वर्तनास सामाजिक अनुचलन असे म्हणतात.
- व्याख्या :
- हॅरी जॉन्सन – प्रमाणक असे अमूर्त मनोमन प्रतिमान असते की ज्याद्वारे व्यक्तीच्या वर्तनावर काही मर्यादा टाकल्या जातात. त्यानुसार केलेल्या वर्तनास अनुचलन म्हणतात.
- क्वच आणि क्वचफिल्ड – समाजातील व्यक्तीचे वर्तन नियंत्रित व मार्गदर्शित करण्यासाठी केलेले नियम म्हणजे प्रमाणके आणि त्यानुसार वर्तन म्हणजे अनुचलन होय.
- जे. एम. शेपर्ड – जेव्हा समुहात अपेक्षित रितीनुसार व्यक्ती इतरांशी वर्तन करतात त्याला अनुचलनात्मक वर्तन म्हणतात.
- थोडक्यात ,व्यक्तीच्या वर्तनास नियमित आणि नियंत्रित करणाऱ्या वर्तन प्रकारास अनुचलन असे म्हणतात. अनुचलनामुळेच समाजातील विभिन्न घटकात एकात्मता निर्माण होते. आणि समाजाची सुव्यवस्था टिकून राहते

अनुचलनाची कारणे :

(अनुचलनाला प्रेरित करणारे घटक)

- 1. सामाजिकरण : सामाजिकरण प्रक्रियेतून बालकास प्रमाणकांचा परिचय करून दिला जातो. मुले प्रमाणकांना आत्मसात करतात. भविष्यात विविध भूमिका वठवितांना ते प्रमाणकांनुसार वर्तन करतात. म्हणून अनुचलनात्मक वर्तनाच्या दृष्टीने सामाजिकरणाचे विशेष योगदान आहे.
- 2. पृथक्करण : कधी कधी त्या भूमिका परस्परविरोधी असतात. अशावेळी भूमिका संघर्ष निर्माण होतो. व्यक्तीकडून विचलनात्मक वर्तन घडू नये आणि भूमिकेतील संघर्ष टाळला जावा यासाठी पृथक्करण मार्गाचा अवलंब केला जातो. व्यक्तीने अशा विविध भूमिकांशी संबंधित प्रमाणकांचा योग्य अधिकम लावल्यास अनुचलनात्मक वर्तन घडून येते.
- 3. प्रमाणकांचे क्रमनिर्धारण : सर्वच प्रमाणके सारखी महत्वाची नसतात. त्यामुळे विशिष्ट वेळी कोणत्या प्रमाणकांचे पालन करावे, कोणत्या प्रमाणकांना अधिक महत्त्व द्यावे व कोणाला कमी महत्त्व द्यावे यानुसार त्यांचा क्रम ठरविला जातो. अशा प्रमाणकांच्या क्रमनिर्धारणातून अनुचलनात्मक वर्तनास प्रेरणा मिळते.

अनुचलनाला प्रेरित करणारे घटक

- 4. सामाजिक नियंत्रण : ज्या व्यक्ती प्रमाणकांनुसार योग्य वर्तन करतात त्यांना पारितोषिक दिले जाते. त्यांचे कौतुक केले जाते. तर प्रमाणकांचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीस शिक्षा केली जाते. सामाजिक नियंत्रणाच्या माध्यमातून व्यक्तीला प्रमाणकांचे महत्त्व पटवून दिले जाते.
- 5. विचार प्रणाली : सामाजिक संघटना, राजकीय संघटना यांची विशिष्ट विचार प्रणाली असते. समुहाद्वारे त्या विचारप्रणालीचे संस्थाकरण झालेले असते. विचारप्रणाली व्यक्तीच्या समाजाप्रती असलेल्या निष्ठेला प्रबळ बनवितात. त्यामुळे व्यक्ती अनुचलनात्मक वर्तनास प्रवृत्त होते.
- 6. गुंतलेले हितसंबंध : प्रस्थापित प्रमाणक व्यवस्थेत ज्या व्यक्तींचे हितसंबंध गुंतलेले आहे अशा व्यक्ती किंवा समूहाकडून प्रमाणकांचे पालन केले जाते. त्यातून अनुचलनात्मक वर्तन घडून येते.

सामाजिक विचलन

- सर्वसामान्यपणे प्रमाणकांची जाणीव असणाऱ्या व्यक्तींकडून त्या प्रमाणकांचे होणारे उल्लंघन म्हणजे विचलनात्मक वर्तन होय. व्यक्ती ज्या प्रमाणकांप्रती अभिमुख असेल त्याचे व्यक्तींकडून हेतुपुरस्सर होणारे उल्लंघन म्हणजे विचलनात्मक वर्तन होय.
- व्याख्या :
- हॅरी जॉन्सन : प्रमाणकांचा भंग करणारे वर्तन म्हणजे विचलित वर्तन होय. प्रमाणकांची जाणीव असूनही व्यक्ती त्याचे सहेतुक उल्लंघन करित असेल तर त्याला विचलनात्मक वर्तन म्हणतात.
- विल्यम जे. गुड : विचलित वर्तन म्हणजे समुह सभासदांनी आपल्या समुहातील प्रमाणकांचा भंग करणारी कोणतीही क्रिया होय.
- एलिस व लिपेट्झ : समाजाने मान्य केलेल्या प्रमाणकांपेक्षा वेगळे आचरण म्हणजे विचलित वर्तन होय.
- पारसन्स : विचलित वर्तन म्हणजे एक किंवा जास्त संस्थाकृत आदर्श प्रतिमानांच्या उल्लंघनाची प्रवृत्ती होय.

विचलनाची कारणे : (घटक किंवा स्रोत)

- 1. दोषपूर्ण सामाजिकरण :
- 2. निष्प्रभावी मान्यता :
- 3. कमकुवत अंमलबजावणी :
- 4. सोयींचे संयुक्तीकरण :
- 5. प्रमाणकांची अनिश्चित मर्यादा :
- 6. प्रमाणकांच्या भंगाबाबत गुप्तता :
- 7. भ्रष्ट अंमलबजावणी :
- 8. गुन्हा करणाऱ्या लोकांचे सहकार्य :
- 9. सामाजिक नियंत्रणकर्त्याची द्विधा मनःस्थिती :
- 10. विचलित समुहाप्रती भावनात्मक निष्ठा :
- 11. उपसंस्कृतीद्वारे विचलनाचे समर्थन :

प्रमाणकशून्यता

- दुरखिमने 1893 साली सर्वप्रथम 'The Division of Labour in Society' या ग्रंथात प्रमाणकशून्यतेची संकल्पना मांडली.
- दुरखिमच्या मते, प्रमाणकशून्यतेचे कारण समाज आहे. व्यक्ती एक सामाजिक प्राणी असल्यामुळे तो आपल्या गरजपूर्तीसाठी समाजाशी संबंध प्रस्थापित करतो. परंतु जेव्हा व्यक्तीच्या गरजांची पूर्तता समाजाकडून होत नाही तेव्हा व्यक्तीमध्ये निराशा व असंतोष निर्माण होतो. आणि तो समाजमान्य प्रमाणके व मूल्ये यांचे उल्लंघन करतो.
- प्रमाणकशून्यता ही आदर्शविहीनतेची अशी एक अवस्था आहे की ज्यामध्ये नियमांचे उल्लंघन असते. ज्या परिस्थितीत सामाजिक नियमांचा भंग होतो, अचानक तांत्रिक परिवर्तन होते किंवा एकदम प्रगती अथवा अधोगती होते. अशा अचानक उद्भवलेल्या परिस्थितीशी व्यक्तीला यशस्वीपणे समायोजन करणे शक्य नसते. अशावेळी व्यक्ती सामाजिक प्रमाणकांचा भंग करतो. त्यातून समाजात प्रमाणकशून्यतेची स्थिती निर्माण होते.

मर्टनचे प्रमाणकशून्यतेविषयी विचार :

- मर्टन – प्रत्येक समाजात प्रमाणके आणि
- ती प्राप्त करण्याकरीता संस्थागत साधने असतात.
- परंतु अनेकदा संस्थागत साधनांचा अभाव निर्माण होतो.
- तेव्हा व्यक्ती विचलित मार्गाचा अवलंब करून आपले उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो.
- तेव्हा त्याच्या हातून प्रमाणकशून्य वर्तन घडून येते.

विचलनाचे प्रकार

सांस्कृतिक साध्ये आणि संस्थागत प्रमाणके यापैकी व्यक्ती कोणत्या गोष्टीला किती प्रमाणात महत्त्व देतो यावरून मर्तनने विचलनाचे पुढील पाच प्रकार सांगितले आहे.

अनु क.	अनुचलनाचे प्रकार	सांस्कृतिक साध्ये	संस्थागतप्रमाणके
1	अनुचलन	+	+
2	नवक्लृप्ती	+	-
3	कर्मकंडवाद	-	+
4	अपगमन	-	-
5	विद्रोह / बंड	+ _	+ _

सामाजिक विचलनाची प्रकार्ये आणि अपकार्ये :

- विचलनाची प्रकार्ये / गुण :
 - 1) विचलन सामाजिक प्रमाणके स्पष्ट करतात
 - 2) विचलन समूहाची एकता वाढविते
 - 3) विचलनामुळे परिवर्तनास उत्तेजन
 - 4) विचलनामुळे अनुचलन घडून येते
- विचलनाची अपकार्ये / दोष :
 - 1) समाज विघटन
 - 2) अनुचलनात्मक वर्तन करणाऱ्यांच्या प्रेरणा नष्ट होतात
 - 3) प्रमाणकांवरील विश्वास नष्ट होतो

विचलित वर्तन आणि सामाजिक नियंत्रण :

- समाजात व्यक्तीचे वर्तन विचलित होऊ नये यासाठी सामाजिक नियंत्रणाची व्यवस्था अस्तित्वात असते. सामाजिककरणाच्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्तीला सामाजिक प्रमाणके आणि मूल्यांची शिकवण दिली जाते. अशाप्रकारे सामाजिककरणातून सामाजिक नियंत्रणाचे धडे दिले जातात.
- पारसन्स यांनी व्यक्तीस प्रमाणकानुसार वर्तन शिकविणाऱ्या आणि वर्तन नियंत्रित करणाऱ्या दोन यंत्रणा असल्याचे स्पष्ट केले आहे.
- 1) व्यक्तीचे सामाजिककरण करणारी यंत्रणा –सामाजिककरणाचे स्वरूप प्रतिबंधात्मक असल्याचे दिसते. त्यामुळे व्यक्ती प्रमाणकानुसार वागून स्वतःच आपले वर्तन नियंत्रित करतो.
- 2) व्यक्तीच्या विचलित वर्तनास नियंत्रित करणारी यंत्रणा –या यंत्रणेत नियंत्रणाचे स्वरूप उपचारात्मक असते. प्रमाणकांच्या भंगामुळे व्यक्तीला शिक्षा केली जाते. अशाप्रकारे व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवले जाते.

सामाजिक नियंत्रण :

- 1901 मध्ये एडवर्ड रॉस यांनी **Social Control** हा ग्रंथ प्रसिध्द केला. आणि त्यात सामाजिक नियंत्रण संकल्पनेचे सविस्तर वर्णन केले.
- व्याख्या :
- 1. एडवर्ड टायलर :- सामाजिक नियंत्रण म्हणजे अशी साधने की, ज्यांच्या माध्यमातून समाज आपल्या सभासदांना स्विकृत वर्तन प्रतिमानांचे अनुसरण करण्यास शिकवते.
- 2. मॅकआयव्हर आणि पेज :- सामाजिक नियंत्रण म्हणजे समाजव्यवस्थेत ऐक्य निर्माण करणारी आणि व्यवस्था टिकवून ठेवणारी पध्दती होय.
- 3. किंबाल यंग :- अपेक्षित नियमांना कार्यान्वित करण्यासाठी ज्या प्रतिकात्मक साधनांचा उपयोग करण्यात येतो. त्याला सामाजिक नियंत्रण असे म्हणतात.

सामाजिक नियंत्रणाची औपचारिक आणि अनौपचारिक साधने

- अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रणाची साधने :
 - 1) प्रथा
 - 2) लोकरुढी / लोकाचार :
 - 3) लोकनिती
 - 4) धर्म
- औपचारिक सामाजिक नियंत्रणाची साधने :
 - 1) कायदा
 - 2) शिक्षण
 - 3) निर्बंध

सामाजिक नियंत्रणाची माध्यमे

- 1) कुटुंब
- 2) शेजार
- 3) लोकमत
- 4) प्रचार
- 5) शिक्षण
- 6) फ़िडा समूह
- 7) मंडळे